

А. В. Ступко,
аспірант кафедри економіки підприємств,
Дніпропетровська державна фінансова академія

АДАПТАЦІЯ МЕХАНІЗМУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МАЛОГО БІЗНЕСУ ДО УМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У даній науковій статті автором розроблено структурно-логічну схему адаптації механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до умов ринкової економіки. Досліджено взаємозв'язок розвитку малого бізнесу з державними регіональними програмами соціально-економічного розвитку, взято до уваги досвід інших країн з розвинутою ринковою економікою, а також завдання європейської інтеграції регіонів України.

In this scientific article the author has developed the structurally logical chart of adaptation of mechanism of socio-economic development of small business in a region to the terms of market economy. Intercommunication of development of small business with the government regional programs of socio-economic development has investigated, experience of other countries is accepted. The developed market economy and task of European integration of regions of Ukraine have devoted attention to.

Ключові слова: регіон, регіональні програми розвитку, малий бізнес, ринкова економіка, соціально-економічний розвиток, механізм, адаптація механізму соціально-економічного розвитку, ринкова економіка, трансформаційний процес, європейська інтеграція.

Key words: region, regional programs of development, small business, market economy, socio-economic development, mechanism, adaptation of mechanism of socio-economic development, market economy, transformation process, European integration.

ВСТУП

З 1991 року в регіонах України відбулись докорінні зміни соціально-економічних відносин з утвердженням принципів нової економіки. Фактично з нульової позначки сформовано її головні атрибути — фінансову, грошову, бюджетну, банківську, митну та інші системи, які в сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежної держави [12, с. 12—13]. За період трансформацій, які відбувались в Україні, основи соціально-економічної системи зазнали докорінних змін. Постала необхідність у впровадженні нових механізмів, принципів, стратегій, інструментів соціально-економічного розвитку регіонів, суспільства, країни в цілому. Для формування концепції розвитку малого бізнесу регіону необхідно розуміти регіональні умови функціонування сектора малого бізнесу в умовах ринкової економіки. Загальновідомо, що ринковій економіці властиві часті кризові ситуації. В намаганні максимізувати дохід від продажу своїх людських, матеріальних ресурсів постачальники ресурсів вимушені діяти згідно з вимогами ринкової системи, робити свій вибір, керуючись споживчим попитом [15, с. 116—117].

Для переходу України до повноцінної системи ринкового господарювання вимагаються серйозні перетворення у всіх сферах суспільства й економіки. Серед них усе більш важливого значення набуває вдосконалення управління регіональним розвитком, що повинне здійснюватися за допомогою широкого спектра конкретних дій місцевої адміністрації, спрямованих на розвиток економіки, соціальної сфери регіону. Особливо актуальним бачиться розв'язання проблем, пов'язаних з нагальною необхідністю розвитку інфраструктури на рівні держави, регіону, підприємства [3, с. 9]. В даній ситуації постає необхідність розробки, впровадження адаптованого механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до умов ринкової економіки, який здатен сприяти розвитку на регіональному рівні.

Актуальним є функціонування механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу, який є найбільш вразливим. У регіонах України функціонують програми розвитку: малого підприємництва в області, соціально-економічного та культурного. В умовах перехідної економіки недооцінка ролі малого підприємництва, його функціональних можливостей, потенціалу може бути маш-

табною стратегічною помилкою, наслідками якої може стати гальмування соціально-економічного розвитку регіонів, погіршення рівня життя населення, зростання соціальної напруги в суспільстві, зниження ефективності ринкових перетворень [1]. Групою відомих вітчизняних науковців — А.С. Гальчинським, В.М. Геєцем та ін. — розроблено стратегію економічного і соціального розвитку України на 2004—2015 роки [12]. Проблемами регіонального розвитку території нашої країни займається багато вітчизняних науковців. Є.В. Воронова — досліджує формування регіональної політики України в рамках європейського вибору [5], В.І. Хомяков, І.В. Бакум — розглядають стан розвитку економіки, механізм функціонування ринкової економіки, досліджують сучасні організаційні форми ведення бізнесу, економіку України в умовах глобалізації, стратегії розвитку вітчизняної економіки [15]. І.Конопльова досліджує механізм стратегічного управління розвитком ресторанного бізнесу в умовах ринку [6]. В.П. Мікливода, Н.Ю. Кубіній, Ф.Ф. Шандор, Г.М. Ножова, Т.Ю. Клишко, О.В. Щелкунова, О.Д. Коваль досліджують проблеми стратегічного управління підприємницькою діяльністю на регіональному рівні, маркетинговий потенціал регіону, шляхи управління регіональним розвитком та ін. [7; 10]. І.В. Бутирська займається дослідженням інфраструктурного забезпечення регіонального розвитку [3].

РЕЗУЛЬТАТИ

Під адаптацією (лат. *adaptatio* — пристосування) розуміють пристосування системи до реальних умов. Системи, що адаптуються, підрозділяються на самонастроюванні і такі, що самоорганізуються. Адаптацію механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до умов ринкової економіки слід розглядати як систему, що самоорганізується, створює соціально-економічні передумови розвитку, до складу яких входить функціонування, розвиток малого бізнесу. Функціонування механізму соціально-економічного розвитку на практиці фактично не можливе без реалізації основоположних принципів, інструментів, методик, які знаходяться у нерозривному взаємозв'язку, комплексно впливають на загальну стратегію соціально-економічного розвитку регіону. Для ефективного функціонування механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в умовах ринкової економіки необхідно окреслити роль, ефективність принципів, інструментів, методик, притаманних даному механізму, комплексно консолідувати їх у загальну стратегію розвитку, враховуючи реалії ринкової економіки.

Формування державної регіональної політики в регіонах України проходить в складних умовах. Серед труднощів, які переживають регіони України, однією з найбільш болючих стала зростаюча диференціація рівнів регіонального розвитку. Така тенденція почала викликати обґрунтоване занепокоєння. Вона може створити загрозу для національної безпеки регіонів країни. Гостро постає питання про безвідкладне формування сучасної регіональної політики, адекватній процесам ринкових реформ, демократичних перетворень [5, с. 4—5].

Для України є досить актуальним урахування світового досвіду вирішення проблем ефективного співвідношення механізмів державного регулювання, ринкового саморегулювання, з метою формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку. Дана проблема сприяє одночасному вирішенню двох ключових завдань:

1) підтримання високих темпів економічного зростання після довготривалого періоду спаду в Україні;

2) покращання рівня соціального захисту населення, зважаючи на те, що наша країна не в повному обсязі забезпечує певні соціальні стандарти для громадян [8, с. 6].

Надзвичайно важливим для України є забезпечення спадкоємності у здійсненні політики реформ, органічного зв'язку з позитивними надбаннями попереднього періоду трансформаційного процесу. Україні не потрібні нові експерименти, вони дорого коштуватимуть суспільству, регіону, державі. Головне — активно продовжувати політику розпочатих системних реформ, постійно доводити світовій спільноті свою послідовність в обраному курсі, в утвердженні демократичних засад суспільства, принципів свободи слова, верховенства закону й права, соціально спрямованої ринкової економіки [12, с. 12—13].

Зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку, яка за своїми об'єктивними параметрами є однією з найбільш відкритих на європейському континенті [12, с. 39]. Формування державної регіональної політики України проходить в складних умовах. Серед труднощів найбільш болючим є зріст диференціації рівня регіонального розвитку. Гостро постає питання невідкладного формування в Україні сучасної регіональної політики, адекватної процесам ринкових реформ, демократичних перетворень [5; с. 4—5]. Реалізація завдань європейської інтеграції вирішальною мірою залежить від прогресу за головним напрямом — забезпечення сталого зростання, прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на одну особу між Україною, державами-членами ЄС [12; с. 43].

Регіональні програми розвитку сприяють розвитку регіонів для найкращого, стрімкого поліпшення соціально-економічного становища регіонів, але необхідне впровадження їх досконалого функціонування. Це сприятиме системному, систематичному вирішенню проблем розвитку регіонів, підтримки розвитку підприємницької діяльності, складовою якої є малий бізнес, поліпшення роботи, систематизації повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Механізм соціально-економічний розвитку малого бізнесу в регіоні базується на основних складових елементах, які формувались протягом усієї економічної історії, здатні впливати на розвиток соціально-економічної ситуації в регіоні. Системність функціонування механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу полягає в наявності зовнішніх і внутрішніх зв'язків регіону. Всередині — соціальні, економічні, юридичні чинники; за межами — фіскальна політика, регіональні програми розвитку, законодавство держави. Зовнішні чинники мають великий вплив на функціонування, розвиток регіону.

В умовах ринкової економіки України, її регіонів постає гостра необхідність у впровадженні стратегічного управління регіонального розвитку, складовою якого є регулювання підприємницької діяльності. Посилення диспропорцій на регіональному рівні розвитку сприяє поглибленню міжрегіональних суперечностей, загострює економічні і соціальні проблеми регіонів [10, с. 23].

Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах — відносинах між підприємствами, ринками товарів, послуг, засобами виробництва, виробничою, соціальною інфраструктурою [11, с. 633]. Одним з напрямів дослідження регіональних проблем розвитку економіки є стратегічне управління підприємницькою діяльністю. Воно потребує пошуку більш ефективних шляхів реалізації стратегії. Динамічні зміни в сфері підприємництва зумовлюють необхідність внесення певних коректив у цільові установи, завдання, зміст, форму

реалізації стратегії [10, с. 23–25].

Структурно-логічна схема адаптації механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до умов ринкової економіки зображена на рис. 1.

Умови регіонального розвитку повинні передбачати стратегічне управління підприємницькою діяльністю, мати комплексний, системний підхід, принципи, стратегії, функції, інструменти, методику оцінки соціально-економічного розвитку малого бізнесу. При функціонуванні перелічених складових, які формують адаптований механізм соціально-економічного розвитку малого бізнесу до умов ринкової економіки, результатом є соціально-економічний розвиток малого бізнесу. Підприємства, переважно малі, які ігнорують стратегічне планування, не завжди справляються з валом проблем, намагаючись вирішити тільки сьгоднішні; вони фактично, готують ґрунт для появи нових, ще більш болючих проблем, з якими надалі впоратися не в змозі [4, с. 16].

Головним напрямом управління регіону є підвищення його привабливості серед бізнесових структур, населення. Для цього визначаються пріоритетні напрями розвитку, створюються регіональні, міжрегіональні програми [7, с. 34].

Соціально-економічний розвиток регіонів має складову — розвиток малого бізнесу, яка створює поліпшення соціально-економічної ситуації регіону, що є загальнодержавним напрямом стратегії країни. Регіональні програми розвитку включають в себе стратегічні напрями соціально-економічного розвитку регіону, одним з яких є розвиток малого бізнесу. Адаптація механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу регіону до умов ринкової економіки має власні складові: принципи, інструменти, стратегії розвитку, функції підприємства, методику оцінки.

Важливим принципом є принцип поведінки підприємств на ринку в складних умовах ринкової економіки, принцип узгодження інтересів суб'єктів механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу регіону. Він здатен забезпечити: соціально-економічне регулювання, законодавчий розвиток підприємницької діяльності, допомоги у розвитку малого бізнесу; впровадження стратегічного розвитку малого бізнесу на загальнодержавному рівні, сприяти розвитку структур малого підприємництва на рівні місцевих органів самоврядування.

Механізм соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні, адаптований до умов ринкової еконо-

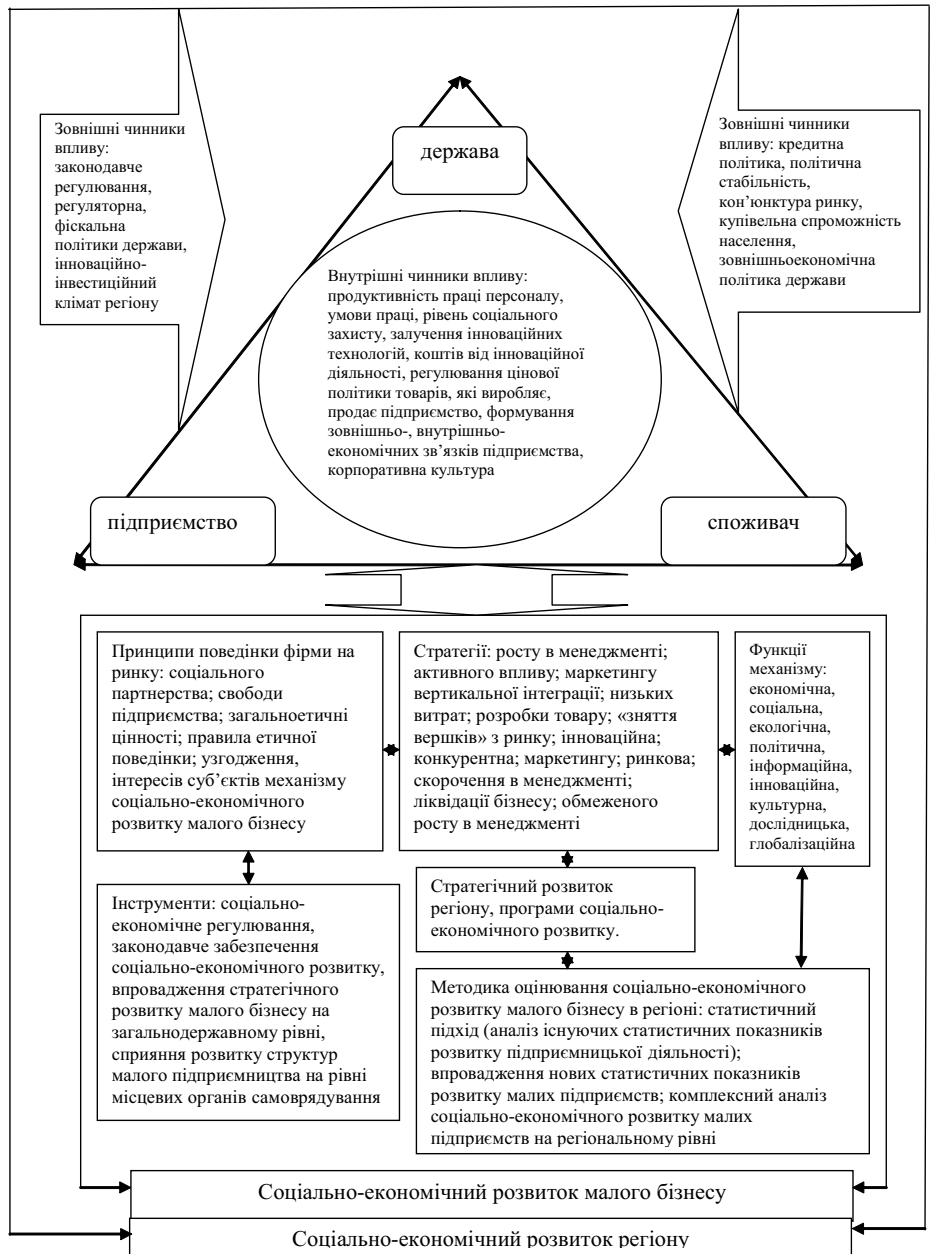

Рис. 1. Структурно-логічна схема адаптації механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до умов ринкової економіки

міки, містить в собі принципи, які знаходяться у взаємозв'язку з стратегіями, являють собою загальний план роботи, розвитку виходячи зі сформованої дійсності. Стратегії розвитку підприємства повинні бути ланкою у формуванні стратегічного розвитку регіону. Необхідний чіткий, тісний зв'язок взаємозалежності стратегічного розвитку регіону з розвитком підприємств.

Враховуючи можливості сектора малого бізнесу в плані розширення зайнятості, влада провідних країн Заходу вважає його підтримку одним з пріоритетів економічної і соціальної політики. Бюджетні програми, робота спеціально створених інститутів направлені, з одного боку, на стимулювання створення нових підприємств (за особою підтримки молоді, жінок, представників національних меншин, інвалідів), а з іншого — професійного навчання, перепідготовки. Ці заходи особливо широко використовуються для відродження економіки регіонів, які знаходяться в депресивному стані. Загально визнано,

що зміни економічного і соціального клімату в таких регіонах можливі тільки за участі достатньо великої кількості (критичної маси) малих підприємств. Яку б конкретну мету не переслідувала б регіональна політика, головною умовою її успіху завжди є мобілізація місцевого "низового" підприємництва [9, с. 73].

Підприємництво виконує загальні функції. Вітчизняні науковці В.П. Мікливода, Н.Ю. Кубіній, Г.М. Ножова, Т.Ю. Климко називають функції загальними в залежності від ролі, яку підприємництво відіграє у суспільстві. У механізмі соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні функції підприємницької діяльності відіграють визначальну роль, яка зумовлена необхідністю розвитку складових: економічної, соціальної, політичної, інформаційної, інноваційної, культурної, дослідницької, глобалізаційної структури розвитку суспільства, складовою якого є функціонування малого бізнесу. Кожна із вказаних функцій підприємництва, зокрема малого бізнесу, відіграє суттєву роль у розвитку регіону [10, с. 15—16].

Сучасні соціально-економічні умови ринкової економіки, що функціонують в Україні, вимагають підвищення економічної політики, концентрації зусиль на вирішення найгостріших проблем, удосконалення механізмів реалізації соціальної політики і, як наслідок цих заходів, забезпечення інститутів економіки відповідною інфраструктурою. Сучасна методична база розвитку інфраструктури — регіональні нормативи й показники розвитку — не розраховуються на належному рівні, що зумовлює відсутність об'єктивних критеріїв оцінки інфраструктурного забезпечення регіонального розвитку [3, с. 42].

Запропонована статистична методика оцінювання розвитку малого бізнесу в регіонах України, яка використовується з 2000 р. і включає не всі необхідні показники. Малі підприємства потребують допомоги з боку регіональної влади, в зв'язку з деякими рисами, які їм притаманні, а саме: вразливість, ризикованість, мінливість, інноваційність, оптимальне задоволення споживачів, конгломеративність, спеціалізація працівників у різних сферах виробництва, відсутність професійної підготовки, перепідготовки кадрів, адаптація до зовнішніх чинників.

Статистичний підхід (аналіз існуючих статистичних показників розвитку підприємницької діяльності). В статистичному щорічнику України за 2008 рік у розділі "Розвиток малого підприємництва", наведені дані за характеристиками: основні показники розвитку малих підприємств; кількість найманих працівників малих підприємств за видами економічної діяльності; частка кількості найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників за видами економічної діяльності; зайнятість на малих підприємствах за регіонами; частка кількості найманих працівників малих підприємств у їх загальній кількості за регіонами; кількість найманих працівників малих підприємств за видами економічної діяльності за регіонами; частка кількості найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників за видами економічної діяльності; зайнятість на малих підприємствах за регіонами; частка кількості найманих працівників малих підприємств у їх загальній кількості за регіонами; обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств за видами економічної діяльності; частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності; операційні витрати з реалізованої продукції (робіт, послуг) та операційні витрати на одиницю реалізованої

продукції малих підприємств за видами економічної діяльності; обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств за регіонами; обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств за видами економічної діяльності; частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) за регіонами; фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування малих підприємств за видами економічної діяльності; фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування малих підприємств за видами економічної діяльності за регіонами.

Розвиток малого підприємництва, за статистичним щорічником України 2008 року, характеризується п'ятнадцятьма таблицями показників. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 2008 рік розвиток малого підприємництва охарактеризує 13 таблицями, а саме — основні показники розвитку малих підприємств, до яких належать: кількість малих підприємств на 10 тис. наявного населення, середньорічна кількість найманих працівників на малих підприємствах (тис. осіб, відсотків до попереднього року, у розрахунку на одне підприємство, осіб); відсотків до кількості найманих працівників підприємств — суб'єктів підприємницької діяльності; кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення по містах та районах; середньорічна кількість найманих працівників малих підприємств економічної діяльності; частка середньорічної кількості найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників за видами економічної діяльності; зайнятість на малих підприємствах по містах та районах; частка середньорічної кількості найманих працівників малих підприємств у їх загальній кількості по містах та районах; обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств за видами економічної діяльності; частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності; операційні витрати з реалізованої продукції (робіт, послуг) та операційні витрати на одиницю реалізованої продукції малих підприємств за видами економічної діяльності; обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств по містах та районах; частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) по містах та районах; фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування малих підприємств за видами економічної діяльності (по містах та районах).

У статистичних щорічниках України відсутній показник кількості малих підприємств. Сучасний стан статистичної бази України та її регіонів не охоплює такі показники розвитку малого бізнесу, як обсяг інноваційної діяльності малих підприємств; обсяг виробленої продукції з закінченим циклом виробництва на підприємствах малого бізнесу; обсяг залучених кредитів у сектор малого бізнесу; облік проведених семінарів, курсів, тренінгів, мастер-класів, професійного навчання, перепідготовки спеціалістів, допомоги у роботі в малому бізнесі регіону; допомога, фінансування державних, регіональних програм з розвитку малого бізнесу регіонів України.

З метою залучення підтримки з боку регіональної влади, державної політики розвитку регіонів необхідно обліковувати вищенаведені показники, аналізувати взаємозалежність, їх вплив один на одного. Комплексний аналіз оцінювання соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні повинен включати систему дій з боку регіональних органів місцевого самоврядування, які будуть впроваджені з метою розвитку сектора малого бізнесу.

Такий підхід повинен включати: аналіз статистичних показників існуючих і нововведених; постійне проведення опитувань, навчань, систематичну роботу органів місцевого самоврядування з керівниками малих підприємств, аналіз даних заходів; виділення матеріальних заохочень у вигляді пільгових кредитів, грошових позик малим підприємствам, які впроваджують інновації у виробництво, розгалужують, створюють нові напрями діяльності; поліпшення інноваційно-інвестиційного клімату на регіональному рівні; сприяння з боку місцевих органів самоврядування у розвитку соціального захисту найманих працівників сектора малого бізнесу, особливо — вразливих категорій населення; постійний комплексний підхід, аналіз вищевказаних дій, постійне, систематичне підведення підсумків, розроблення висновків регіональними органами місцевого самоврядування; стратегічним завданням має бути поліпшення роботи сектору малого бізнесу, який, в свою чергу, впливає на основну мету, якою є соціально-економічний розвиток регіону.

ВИСНОВКИ

1. Системи, що адаптуються, підрозділяються на самонастроюванні і такі, що самоорганізуються. Адаптацію механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні до ринкової економіки регіон слід розглядати як систему, що самоорганізується, створює соціально-економічні передумови розвитку, до складу яких входить функціонування, розвиток малого бізнесу.
2. Умови регіонального розвитку повинні передбачати стратегічне управління підприємницькою діяльністю, мати комплексний, системний підхід, принципи, стратегії, функції, інструменти, методіку оцінки соціально-економічного розвитку малого бізнесу.
3. Адаптація механізму соціально-економічного розвитку малого бізнесу регіону до умов ринкової економіки має власні складові: принципи, інструменти, стратегії розвитку, функції підприємства, методіку оцінки.
4. Механізм соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні, адаптований до умов ринкової економіки, містить в собі принципи, які знаходяться у взаємозв'язку з стратегіями, являють собою загальний план роботи, розвитку, виходячи зі сформованої дійсності.
5. Запропонована статистична методика оцінювання розвитку малого бізнесу в регіонах України, яка використовується з 2000 р. включає не всі показники. Малі підприємства потребують допомоги з боку регіональної влади в зв'язку з деякими рисами, які їм притаманні, а саме: вразливість, ризикованість, мінливість, інноваційність, оптимальне задоволення споживачів, конгломеративність, спеціалізація працівників у різних сферах виробництва, відсутність професійної підготовки, перепідготовки кадрів, адаптація до зовнішніх чинників.
6. Комплексний аналіз оцінювання соціально-економічного розвитку малого бізнесу в регіоні повинен включати систему дій з боку регіональних органів місцевого самоврядування, які будуть впроваджені з метою розвитку сектора малого бізнесу в регіоні, що сприятиме соціально-економічному розвитку. Такий підхід повинен включати: аналіз статистичних показників існуючих і нововведених; постійне проведення опитувань, навчань, систематична робота органів місцевого самоврядування з керівниками малих підприємств, аналіз даних заходів; виділення матеріальних заохочень у вигляді пільгових кредитів, грошових позик малим підприємствам, які впроваджують інновації у виробництво, розгалужують, створюють нові напрями діяльності; поліпшення інноваційно-інвестиційно-

го клімату на регіональному рівні; сприяння з боку місцевих органів самоврядування у розвитку соціального захисту найманих працівників сектора малого бізнесу, особливо вразливих категорій населення; постійний комплексний підхід, аналіз вищевказаних дій, постійне, систематичне підведення підсумків, розроблення висновків регіональними органами місцевого самоврядування; стратегічним завданням має бути поліпшення роботи сектора малого бізнесу, який, в свою чергу, впливає на стратегічну мету, якою є соціально-економічний розвиток регіону.

Література:

1. Програма розвитку малого підприємництва в Дніпропетровській області: 2009—2010 роки / Дніпропетровська обласна рада.
2. Про програму соціально-економічного та культурного розвитку області на 2009 рік / Дніпропетровська обласна рада.
3. Бутирська І.В. Інфраструктурне забезпечення регіонального розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення: монографія. — Чернівці: Книги — XXI, 2006. — 238 с.
4. Василенко В.О., Ткаченко Т.І. Стратегічне управління підприємством: навчальний посібник / За ред. Василенка В.О. — Вид. 2-ге, виправл. і доп. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 400 с.
5. Воронова Е.В. Европейский выбор и формирование региональной политики Украины / Воронова Е.В. — Одесса: Астролинт, 2002. — 143 с.
6. Конопольова І. Механізм стратегічного управління розвитком ресторанного бізнесу в умовах ринку // Економіка. — 2009. — №5 (96). — С. 25—30.
7. Маркетинговий потенціал регіону: проблеми та шляхи їх подолання / [Мікливова В.П., Кубіній Н.Ю., Шандор Ф.Ф., Щелкунова О.В., Коваль О.Д.]: монографія. — Ужгород: Ліра, 2009. — 208 с.
8. Пилипенко Г.М., Пилипенко Ю.І. Теоретичні аспекти синхронізації економічного та соціального зростання в умовах змішаної економіки // Вісник ДДФА. — 2007. — № 2 (18). — С. 5—9.
9. Попов В.М. Практика малого бізнесу: практичне посібник / В.М. Попов, С.І. Ляпунов. — М.: Издательский Торговый Дом "КноРус", "Издательство Гном и Д", 2001. — 424 с.
10. Регіон: проблеми стратегічного розвитку / [Мікливова В.П., Кубіній Н.Ю., ножова Г.М., Клишко Т.Ю.]: монографія. — Ужгород: Ліра, 2008 — 196 с.
11. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / [Дрогунцов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та ін., за ред. С.І. Дрогунцова]. — [2-е вид.]. — К.: КНЕУ, 2007. — 992 с.
12. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки) "Шляхом європейської інтеграції" / [Гальчинський А.С., Геєць В.М. та ін.]; Нац. Ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. Прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
13. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 2008 рік / Головне управління статистики у Дніпропетровській області; ред. О.М. Шпильової. — Дніпропетровськ, 2009р. — С. 519.
14. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держ. ком. Статистики України; ред. О. Г. Осауленка. — К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2009.
15. Хомяков В.І. Економіка сучасної України / В. І. Хомяков, І. В. Бакум. — К.: Кондор, 2009. — 428 с.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2010 р.